УДК 811.161.2: 81’37

Ю. В. Ткаченко

ГРАДАЦІЙНІ ОПОЗИЦІЇ ДІЄСЛІВ

Ткаченко Ю. В. Градаційні опозиції дієслів.

У статті описано поняття градуальної опозиції у лінгвістиці, спроектованої на дієслово; визначено поняття «опорне (стрижневе) слово»; описано градуальні синонімічні ряди, розглянуто градуальні синонімічні опозиції; розміщено на градуальній шкалі дієслова мовлення, емоційного ставлення, власне дії.

Ключові слова: градуальна опозиція, опорне слово, градуальні синонімічні ряди, градуальні антонімічні ряди, градуальна шкала, дієслова мовлення, дієслова емоційного ставлення, дієслова емоційного стану, дієслова власне дії.

Ткаченко Ю. В. Градационные оппозиции глаголов.

В статье описано понятие градуальной оппозиции в лингвистике, спроэктованной на глагол; определено понятие «опорное (основное) слово»; описано градуальные синонимические ряды, рассмотрено градуальные антонимические оппозиции; распределено на градуальной шкале глаголы речи, емоционального отношения, собственно действия.

Ключевые слова: градуальные оппозиции, «опорное (основное) слово»; градуальные синонимические ряды, градуальные антонимические оппозиции; глаголы речи, глаголы емоционального отношения, глаголы действия.

Tkachenko Yu. Gradual of opposition of verbs.

The concept of the gradual opposition in linguistics, projected on a verb, is described in the article; a concept "supporting(cored) word" is certain; it is described gradual synonymous rows, it is considered gradual synonymous oppositions; it is placed on the gradual scale of verbs of broadcasting, emotional relation, actually actions.

Key words: gradual opposition, supporting word, gradual synonymous rows, gradual antonymous rows, gradual scale, verbs of broadcasting, verb of emotional relation, verb of the emotional state, verb of actually actions.

Основним мовним рівнем, який репрезентує градуальну семантику, є лексичний. Засобами створення градуальних значень є слова зі значенням кількості й міри. «Дієслова розміру, величини; кількості; абстрактної кількості; сили, швидкості» – ядро градаційної лексики [3, с. 222].

Засобами вираження градуальних значень є дієслова, які у своїй семантичній структурі мають градосему, а тому можуть вступати у градаційні відношення і виражати категорію градуальності.

Мета статті – дослідити градуальні опозиції дієслів на лексико-семантичному рівні; дати визначення поняття «опорне (стрижневе) слово»; описати градуальні синонімічні ряди, розглянути градуальні

© Ю. В. Ткаченко, 2012.

антонімічні опозиції; розмістити лексеми на позначення мовлення, емоційного ставлення, власне дії на градуальній шкалі.

Поняття «градаційні відношення» репрезентоване через «об'єктно-суб'єктні відношення в граматичному аспекті. Вони (відношення) виникають унаслідок градуювання і виділення міри та ступеня вияву ознаки мовцем» [3, с. 16]. Градаційні відношення можуть бути як імпліцитними (прихованими), так і експліцитними (яскраво вираженими), а тому складають основу для опозиції (протиставлення). До експліцитних засобів належать слова-специфікатори, що вносять додаткові відтінки у значення слів, з якими вони вживаються. Це частки, прислівники тощо. Наприклад, лексеми *ледве*, *трохи* об'єднані спільною семою «зовсім мало чого-небудь, небагато», сполучаючись з дієсловом, вносять у його семантику значення неповноти міри вияву ознаки дії: *Посидівши трохи і не зводячи очей з Остапа, він раптом витяг шию, подався наперед і так жалібно завив, що Остапові аж мороз пішов поза шкіру* (М. Коцюбинський). При імплікації шкала виражає антонімічні й синонімічні відношення. Оскільки основне завдання градуальності полягає в передачі міри ознаки, процесу, явища, то градуйоване значення можна розмістити на шкалі градації. Динамізм наростання чи спаду ознаки в лексичних одиницях на шкалі градації може бути передано «градаційними опозиціями, де граничні (межові) члени виконують антонімічні функції, а члени, які розташовані від «норми»(0) – вище чи нижче (збільшення чи зменшення вияву ознаки дії) – синонімічні (функцію часткових синонімів)» [3, с. 19]. Градуальність як лексико-семантична категорія на лексичному рівні реалізується через синонімічні й антонімічні відношення, оскільки однією з найважливіших розпізнавальних ознак синонімів є відмінність у градаційності вияву спільної ознаки [7]; «антоніми створюють градаційну опозицію» [2, с. 160], яка передбачає обов'язково проміжну або середню лексему. Сема градуальності актуалізується в семантичній структурі дієслівних лексем, у результаті чого вони, поряд з антонімічними і синонімічними відношеннями, вступають у градуальні відношення, які характеризуються кількісними відмінностями одного чи кількох елементів семантики порівнюваних одиниць. Це і формує поняття опозиції [1].

Термін опозиція тлумачать як «лінгвістично суттєву відмінність між одиницями плану вираження, якому відповідає відмінність між одиницями плану змісту і навпаки» [10, с. 348]. В. Михайлов зазначає, що опозиція завжди об'єднує два різних об'єкти, які пов'язані таким чином, що думка не може уявити один, не уявивши інший.

© Ю. В. Ткаченко, 2012.

«Взаємозв'язок опозиційних членів завжди формується за допомогою поняття, імпліцитно утримуючи обидва протичлени і розподіляючи на експліцитну опозицію, коли вони належать до конкреткої дійсності» [4, с. 11]. Градуальна опозиція – це опозиція, члени якої характеризуються різним ступенем або градацією однієї й тієї ж ознаки… Член опозиції, котрому властива наявність крайнього (максимального чи мінімального) ступеня цієї ознаки, називається крайнім або зовнішнім; інші члени є середніми. За спільністю ознак М. Трубецкой виділяв два види опозиції – одномірну й багатомірну, а за відношеннями між членами опозиції – три типи: привативну, градаційну (або ступеневу) і еквіполентну, рівнозначну. Градаційні або ступеневі опозиції складають, як правило, більше ніж два члени і характеризують різну міру вияву однієї і тієї ж ознаки дії [9].

Антоніми – це «пари слів з протилежним значенням» [11, с. 34], проте їм притаманна семантична спільність, яка виявлена у «співвідносності значень» [12, с. 201]. Л. Новиков зазначає, що «антоніми виражають одне родове поняття» [5, с. 80]. Спільність антонімів виводять із їх особистих семантичних властивостей, а не з реальних властивостей визначеними ними уявлень, речей, тому що протилежних уявлень і речей не буває. Обов'язковим для антонімів є визначення кількісних ознак, які допускають градуювання [5; 6], тому між двох полюсів значень завжди можливий середній (нульовий) член. Значення протилежності, контрасту, що є основним в антонімії, виникає завдяки наявності в семантичній структурі слова ознаки, яка може збільшуватися, наростати або зменшуватися, доходити до протилежної, тому так легко дієслова утворюють антонімічні пари. Наприклад, градуальна опозиція *товстішати – худнути*. Лексеми *товстішати*, *худнути* об'єднані спільною семою «передавати кількість», проте мають полярне значення: *товстішати* – «набирати більшу, ніж звичайну, повноту (про людину)» [8, с. 547] – градосема «надто»; *худнути* – «втрачати вагу тіла» [8, с. 721] – градосема «значно». На рівні антонімії вступають у градаційні відношення й утворюють градуальні опозиції дієслова *прискорити – уповільнити*; *збільшувати – зменшувати*. Лексеми *прискорити*, *уповільнити* мають базову сему «вираження швидкості»; *збільшувати*, *зменшувати* – «зміна розміру, величини» проте різняться дієслова протилежним значенням: *прискорити* означає «робити що-небудь швидким, збільшувати швидкість чогось» [8, с. 909] – градосема «швидко»; *уповільнити* – «робити що-небудь неквапливим, млявим» [8, с. 721] – градосема «повільно»;

© Ю. В. Ткаченко, 2012.

збільшувати – «робити більшим за кількістю, розміром, тривалістю тощо» [8, с. 741] – градосема «багато»; *зменшувати* – «робити меншим обсяг, величину, кількість чогось» [8, с. 767] – градосема «мало».

Градуальність семантичних ознак дієслів виявлено в тому, що між антонімічними лексемами існують слова, які називають проміжні ступені. При цьому типі антонімії сума значень антонімів не вичерпує всього родового поняття, оскільки між цими двома поняттями розміщено цілий ряд перехідних ознак. Схематично відношення антонімів, що виражають градуальну протилежність, Л. Новиков позначає як коло, між протилежними секторами якого існує проміжне поле, на якому розміщені перехідні ступені [5]. Більшість дієслів, які входять в одну лексико-семантичну групу і мають у своїй семантичній структурі градосеми, вступають у градаційні відношення на рівні синонімії і антонімії, і їх можна зобразити на шкалі градації, яка представлена шкалою наростання / спадання ступеня вияву ознаки дії. Вона може бути у вигляді вертикального відрізка, у центрі якого позначена нульова точка. Нульова точка – норма: якість, ознака, властивість тощо, представлені звичайним значенням, відносно якого визначають більшу або меншу міру вияву ознаки дії і проводять градуювання. Вище нуля розташовані ступені високої міри вияву ознаки дії, нижче нуля – ступені низької міри. Ознаки максимальних і мінімальних зон мають свої межі. Наприклад, позитивне емоційне почуття суб'єкта виражають дієслова *світитися*, *променіти*, *зоріти*, проте вони різняться мірою виявлення радості. Так, *світитися* означає «блищати, сяяти (про очі); освітлюватися щастям, радістю (про обличчя)» [8, с. 253] – радіти в повній мірі; *променіти* – «виражати запал, пристрасть, палкі почуття» [8, с. 698] – високий ступінь названої дії; *зоріти* – «сяяти, світитися (про очі); бути щасливим» [8, с. 777] – вказівка на дуже високий ступінь дії. Дієслова *тьмаритися*, *блякнути*, *згасати*, виражаючи протилежне значення до вищевказаних дієслів, вступають з ними в антонімічні відношення. Однак і вони мають гранд-відтінок – лексеми називають різну міру втрати позитивних емоцій. Так, *тьмаритися* означає «робитися смутним, похмурим» [8, с. 588] – спостерігаємо процес згасання дії – градосема «гірше»; *блякнути* – «утрачати яскравість, свіжість; марніти» [8, с. 118] – низький ступінь вияву дії – градосема «геть кепсько»; *згасати* – «поступово завмирати, слабнучи, зникати (про почуття, думки)» [8, с. 751] – мінімальний ступінь градаційної ознаки (стан цілковитої апатії) – градосема «абсолютно». Оскільки

© Ю. В. Ткаченко, 2012.

вищезазначені дієслова у своїй семантичній структурі мають градосеми, вони вступають у градаційні відношення на рівні синонімії й антонімії. Лексеми на градуальній шкалі можна розмістити таким чином: *світитися* < *променіти* < *зоріти* – *ХХ* – *тьмаритися* < *блякнути* < *згасати*, де середній член не має спеціального вираження, він існує на гіпотетичному рівні. Повну антонімію виражають крайні симетричні члени протиставлення.

Дієслова емоційного стану *сердитися*, *злитися*, *лютувати*, *скаженіти*, *сатаніти*, об'єднані спільною семою «виявляти почуття гніву», мають у своїй семантичній структурі гранд-відтінок – лексеми різняться мірою вираження почуття недоброзичливості, ворожості до інших. Наприклад, *сердитися* означає «бути в стані гніву» [13, с. 264] (пор.: *Я хотіла тобі сказати… Вчора Йон дуже* ***сердився****… Ти його оберігайся* (У. Самчук) – недоброзичливо, неприхильно ставитися до когось (сердитися в певній мірі); *злитися* – «бути в стані сильного роздратування» [13, с. 764] – дуже сердитися; *лютувати* – «бути в стані розлюченості» [13, с. 119] (пор.: *Як же то і* ***лютувала*** *та воювала Параска, що не її одділено* (П. Мирний) – сердитися надзвичайно); *скаженіти* – «бути в стані несамовитості, шаленства) [13, с. 297] (пор.: *Роман лютував і* ***скаженів****, проклинаючи брата…* (М. Коцюбинський) – дуже сильно сердитися, інтенсивно проявляти своє незадоволення в мовленні і в поведінці); *сатаніти* – «доходити до граничної межі у гніві» [14, с. 589] – бути в дуже збудженому стані, близькому до ненормального, хворобливого. Дієслову *сердитися* протилежним за характером переживання в стані зворушення є дієслово *розчулюватися*. Лексеми *розчулюватися*, *розм'якати*, *танути* є дієсловами-синонімами, маючи базову сему «ставати лагідним, ніжним, добрим», вони різняться мірою вираження почуття схвильованості, доброзичливості. Наприклад, *розчулюватися* означає «сповнюватися приємним почуттям схвильованості, зворушеності» [13, с. 207] – градосема «у певній мірі»; *розм'якати* – «ставати розчуленим, добрим, лагідним» [13, с. 177] (пор.: ***Розм'якло****, розніжилось Піхтіреве серце; вже не знає він, що б краще й зробити вірному товаришеві* (С. Васильченко) – градосема «зовсім»); *танути* – «зворушуватися, мліти» [13, с. 507] (пор.: *Христя запримітила, як від того погляду [панича], наче сніжинка від теплого духу,* ***тала*** *пані* (П. Мирний) – градосема «занадто»).

Отже, дієслова емоційного стану (стану збудження, зворушення), маючи у своїй семантичній структурі градосему, на рівні синонімії й антонімії вступають у градаційні відношення й утворюють градуальну

© Ю. В. Ткаченко, 2012.

опозицію. Градуальна шкала: *сатаніти* > *скаженіти* > *лютувати* > *злитися* > *сердитися – ХХ – розчулюватися* < *розм'якати* < *танути.*

Уживання синонімів забезпечує потребу мовця передати певну міру ознаки дії. Дієслова однієї лексико-семантичної групи, маючи у своїй семантичній структурі градосеми, вступають у градаційні відношення на рівні синонімії. Синонімія як мовне явище – це семантичне зближення слів. Вона властива усім мовним одиницям і представлена на морфемному, граматичному, лексичному рівнях. Лексична синонімія – це тип семантичних відношень, що переданий повним або частковим збігом значень різних слів. Головне джерело лексичної синонімії – різноманіття ознак, які мають названі словом предмети і поняття.

У мові синоніми утворюють синонімічні ряди – від двослівних до багатослівних (більше десяти слів). У кожному синонімічному ряду виділяють «одне слово (домінанта), семантично найпростіше, що має спільну для всього синонімічного ряду сему, стилістично нейтральне, найбільш підготовлене для поєднання з іншими словами. До домінанти тяжіють усі слова синонімічного ряду – одні сильніше, інші слабше» [3, с. 222]. За мірою смислової близькості до домінанти (у нашому разі ступенем градації) всі слова ряду можна розташувати в певній послідовності. Характерною для дієслів-синонімів є різниця у ступені інтенсивності дії. Так, в один синонімічний ряд входять слова *бити*, *лупити*, *шмагати*, бо об'єднані вони спільною семою «завдавати ударів по кому-, чому-небудь», проте мають гранд-відтінок – лексеми різняться силою нанесення ударів: *бити* – «стукати, вдаряти по чому-небудь» [8, с. 98] (пор.: *За кілька хвилин було чути, як вона* ***била*** *по клавішах і тріпала стиркою по струнах фортеп'яно, витираючи його* (Леся Українка); *лупити* – «сильно бити кого-небудь» [8, с. 110] (пор.: *Аж ось і Пан прибіг: «****Лупіть*** *Рябка, – сказав, – чухрайте! Ось баті!»* (П. Гулак-Артемовський); *шмагати* – «з силою бити, сікти» [8, с. 818] (пор.: *Разів із шість Рябка водою обливали І стільки ж раз його, обливши, знов* ***шмагали*** (П. Гулак-Артемовський).

Лексеми *лупити*, *шмагати* вжито на позначення високого та найвищого ступенів вияву ознаки дії (сила удару і емоційне виявлення). Градуальна шкала матиме такий вигляд: *бити – норма (0)* < *лупити* < *шмагати*.

Градуальна шкала може бути представлена більшою кількістю лексем. Дієслова *бешкетувати*, *бушувати*, *хуліганити*, *безчинствувати*, *сваволити* є синонімами, бо мають ядерну сему «порушення дисципліни»,

© Ю. В. Ткаченко, 2012.

проте відрізняються мірою порушення. Так, *бешкетувати* – «чинити бешкет, пустувати, витворяючи, робити збитки» [8, с. 96] (пор.: – *Сором ховатися – умів* ***бешкетувати****, зумій і відповідь казати* (С. Васильченко); *бушувати* – «поводитися нестримано, виявляти гнів, роздратування» [8, с. 152] (пор.: *Отець Андрій підняв руку та йому [панові]: –* ***Бушувати*** *в моїй хаті не годиться* (М. Вовчок); *хуліганити* – «порушувати громадський порядок, хамити» [8, с. 723]; *безчинствувати* – «робити безчинства» [8, с. 90]; *сваволити* – «діяти на власний розсуд, незважаючи на закон, справедливість, нехтуючи волею й думкою інших» [8, с. 243]. Лексема *бушувати* означає виявляти порушення правил поведінки в більшій мірі, ніж *бешкетувати* – градосема «гранично»; *хуліганити* – грубо порушувати поведінку – градосема «дуже»; *безчинствувати* – порушувати правила пристойності – градосема «занадто»; *сваволити* – творити свавілля, маючи необмежену владу, що ґрунтується на насильстві, відсутності законності, справедливости – градосема «украй». Вищевказані дієслова на рівні синонімії вступають у градаційні відношення і виражають категорію градуальності. Градуальна шкала: *бешкетувати = норма(0) < бушувати < хуліганити < безчинствувати < сваволити.*

Одним із критеріїв виявлення синонімічної парадигми слід вважати виділення опорного (стрижневого) слова, а також характер його значення. Чим чіткіше, ясніше окреслена межа цього значення, тим менше у цього значення асоціацій з іншими значеннями цього слова, тому в якості опорного слова варто виділяти таку лексему, яка більш чітко виражає смислову основу синонімічного ряду. Тобто базою має бути слово-синонім, що має найменше додаткових відтінків, у якому найчіткіше видно загальне для синонімічної групи значення. Опорне слово – стилістично нейтральне. Проте в деяких випадках воно може бути стилістично марковане. Наприклад, у синонімічному ряду *налягати*, *накидатися*, *поринати* у значенні «завзято, наполегливо братися за що-небудь, займатися чим-небудь» як опорне виступає розмовне слово *налягати*. У цьому ряду немає стилістично нейтрального слова.

Іноді опорне слово окреслено досить чітко. Так, у синонімічному ряду *кричати*, *горланити*, *волати* (базова сема «розмовляти з кимось голосно»), опорним є дієслово *кричати* – стилістично нейтральне слово. Ці дієслова, об'єднані спільною семою, проте різняться інтенсивністю вияву дії (силою вимови): *кричати* – «дуже голосно щось говорити» [8, с. 9]; *горланити* – «голосно говорити, кричати, дерти горло, рвати (дерти) пельку» [8, с. 464]; *волати* – «дуже голосно,

© Ю. В. Ткаченко, 2012.

з криком до кого-, чого-небудь звертатися» [8, с. 368]. Вищевказані дієслова вступають у градаційні відношення на рівні синонімії. Синонімічний ряд можна зобразити на шкалі градації: *кричати = норма(0) < горланити(-1) < волати(-2).*

Чітко окреслене опорне слово спостерігаємо у синонімічному ряду *любити, обожнювати, боготворити* (базова сема «відчувати до когось почуття глибокої прив'язаності, симпатії»). Проте вказані лексеми різняться гранд-відтінком – мірою відчувати емоційне ставлення до кого-, чого-небудь, направлене на кого-, що-небудь чи спричинене чимось. Наприклад, *любити* означає «почувати, виявляти глибоку сердечну прихильність до особи іншої статі; кохати» [8, с. 113] (пор.: *Енея так вона **любила**, Що аж сама себе спалила* (І. Котляревський) – дієслово підтверджує високий ступінь вияву ознаки дії – градосема «неабияк»); *обожнювати* – «дуже любити кого-небудь; надмірно захоплюватися кимсь» [8, с. 410] (пор.: *Панянка, що її Костенко **обожнює** особливо за її інститутську невинність, через тиждень після вінчання починає потай роман з офіцером артилерії* (І. Франко) – підвищення міри вияву ознаки дії – градосема «дуже»); *боготворити* – «відчувати до когось надзвичайну любов, шанувати когось як бога» [8, с. 122] – вказівка на найвищий ступінь вияву ознаки дії – градосема «надмірно». Ці дієслова вступають в антонімічні відношення з дієсловами-синонімами *недолюблювати, зневажати, ненавидіти*, однак вони різняться мірою відчуття неприхильності. Наприклад, *недолюблювати* – «відчувати неприязнь до кого-, чого-небудь» [8, с. 334] (пор.: *Меншої дочки генеральша **недолюблювала*** (П. Мирний) – відчувати лиш деяку неприязнь – градосема «частково»); *зневажати* – «виявляти презирство, неповагу до когось, чогось» [8, с. 772] – дуже не любити – градосема «абсолютно»; *ненавидіти* – «почувати велику неприхильність; вороже ставлення до кого-небудь» [8, с. 346] – дуже сильно не любити – градосема «понадміру». Дієслова емоційного ставлення утворюють градуальні опозиції, оскільки у своїй семантичній структурі мають градосеми. Градуальна шкала: *боготворити > обожнювати > любити = норма(0) > недолюблювати < зневажати < ненавидіти.* Крайні лексеми градуальної шкали виражають повну антонімію.

Опорним словом синонімічного ряду *жаліти, милувати, щадити* є дієслово *жаліти*, яке має всі необхідні для опорного слова ознаки: найширше за значенням слово, найвищий показник частотності вживання в мовленні, стилістично нейтральне. Цей синонімічний ряд можна зобразити на шкалі градації, що вказує на

© Ю. В. Ткаченко, 2012.

зростання ступеня вияву ознаки дії. У середині градаційної шкали проходить нейтральна точка (норма), яка є елементом градаційної шкали і означає точку відліку, нульовий ступінь вияву ознаки дії. Передача ступеня інтенсивності дії щодо норми представлена таким чином: норма (0) – вище норми (більше, ніж). «Позначки» на шкалі градації відповідають лексичному значенню слів [1].

Шкала градації дієслів *жаліти*, *милувати*, *щадити*, які об'єднані спільною семою «ставитися поблажливо, милостиво, зі співчуттям», має такий вигляд: *жаліти = норма (0) < милувати < щадити.*

Градаційний синонімічний ряд утворюють дієслова *товаришувати*, *дружити*, *брататися*. Ці лексеми мають базову сему «ставитися із взаємоповагою, прихильністю, приязню», проте різняться мірою вираження позитивного ставлення суб'єкта до об'єкта: *товаришувати* означає «виявляти щире, приятельське ставлення до кого-небудь» [8, с. 546]; *дружити* – «виявляти взаємну прихильність, відданість, довір'я один до одного» [8, с. 617]; *брататися* – «близько здружуватися, виявляти до кого-небудь братні почуття» [8, с. 130]. *Товаришувати – дружити* – середній і достатній ступінь вияву ознаки дії – градосема «достатньо»; *дружити – брататися* – вказівка на високий і дуже високий ступінь вияву ознаки дії – градосема «досить міцно».

У градаційні відношення можуть вступати дієслова-синоніми різних лексико-семантичних груп (дієслова руху, мовлення і звучання, буття, дієслова психічної діяльності тощо). Міра вияву ознаки дії залежить від семантики лексем. Наприклад, в основі розрізнення лексем *їсти і жерти* лежить значення кількості споживання й інтенсивності вияву ознаки дії. Градуальна шкала: *їсти = норма(0) < жерти*. В основі розрізнення лексем *працювати*, *партачити*, *ішачити* на позначення виконуваної роботи лежить значення кількості зусиль. Градуальна шкала: *партачити < працювати = норма (0) < ішачити*.

Дієслова *упасти*, *бухнути*, *шубовснути* утворюють синонімічний ряд з базовою семою «утратити рівновагу, опору», проте ці лексеми різняться силою удару: *упасти* – «переміщатися зверху вниз під дією власної ваги» [8, с. 512] (пор.: *Слуха [Маланка], як стиха лущиться зерно з перестиглого колоса, м'яко* ***пада*** *на землю* (М. Коцюбинський); дієслово виражає факт вияву дії – градосема «злегка»); *бухнути* – «важко впасти» [8, с. 152] (пор.: *Сусідка трохи не* ***бухнула*** *в воду* (І. Нечуй-Левицький); дієслово інформує про вищий ступінь вияву ознаки дії – градосема «досить сильно»); *шубовснути* –

© Ю. В. Ткаченко, 2012.

«з силою упасти, пірнути у воду, роблячи сплески» [8, с. 834] (пор.: *Замість дверей він налапав драбину й звалив її, потрапив на діжку з водою, скинув кружок і* ***шубовснув*** *у воду обома руками* (І. Нечуй-Левицький); дієслово вказує на високий ступінь вияву ознаки дії – градосема «дуже сильно»). Оскільки названі вище дієслова мають у своїй семантичній структурі градосеми, вони можуть вступати у градаційні відношення на рівні синонімії. Градуальна шкала матиме такий вигляд: *упасти = норма(0) < бухнути < шубовснути*.

Градаційні синонімічні ряди утворюють дієслова мовлення *базікати*, *ляпати*, *плести*. І хоча ці лексеми об'єднані спільною семою «говорити про щось незначне», вони різняться гостротою і глибиною сказаного: *базікати* – «говорити багато, беззмістовно, про щось неістотне, не варте уваги» [8, с. 57] (пор.: *Панич не слухав, що п'яний коваль* ***базікав*** (П. Мирний); лексема вказує на часткову, низького ступеня вияву ознаки дію – градосема «у певній мірі»); *ляпати* – «говорити щось недоречне, нерозумне» [8, с. 122] (пор.: *Еге, добродію! Йдіть спати, далеко ліпше зробите, ніж* ***ляпати*** *такі нісенітниці* (І. Франко); лексема вказує на невеликий вияв ознаки дії – градосема «у міру»); *плести* – «говорити неправду, зводити наклеп на кого-небудь» [8, с. 692] (пор.: *[Приблуда:] Чи ви знаєте, що він учора у шинку таке* ***пліб****.., зовсім ославив вас* (М. Кропивницький); лексема виражає високий ступінь вияву ознаки дії (говорити, ображаючи когось і набріхуючи на когось) – градосема «не в міру»). Дієслова *базікати*, *ляпати*, *плести* вступають у градаційні відношення на рівні синонімії. Ці лексеми можна розмістити на градуальній шкалі: *базікати < ляпати < плести*.

Опорне слово в градуальних опозиціях може і не мати спеціального вираження. Наприклад, зі спільним значенням «відчувати неприємне почуття (душевний чи фізичний біль)», яке потребує багато сил, щоб його побороти, виділяють дієслова *страждати*, *каятися*, *маятися*, однак вказані лексеми різняться мірою відчуття муки. Так, *страждати* означає «зазнавати моральних переживань» [8, с. 448] (пор.: *Довго я таїв своє кохання, довго* ***страждав*** (С. Васильченко) – переживання, яке потребує душевного напруження, сили волі – градосема «доволі»); *каятися* – «жалкувати, шкодувати за зробленим учинком» [8, с. 822] – дуже сильно страждати через визнання своєї вини – градосема «неабияк»; *маятися* – «переживати тяжкі душевні муки» [8, с. 161] (пор.: *Без тебе я не жив, а* ***маявся****: чи справлю хоч трохи своє діло – біжу до тебе* (Г. Квітка-Основ'яненко) – відчувати

© Ю. В. Ткаченко, 2012.

надто тяжкі, довготривалі муки – градосема «понадміру»). Дієслова *страждати*, *каятися*, *маятися* вступають в антонімічні відношення з дієсловами *насолоджуватися*, *тішитися*, *раювати*. Лексеми *насолоджуватися*, *тішитися*, *раювати* є дієсловами-синонімами, бо мають у своїй семантичній структурі спільну сему «відчувати приємні почуття», проте вони різняться мірою відчуття радості. Наприклад, *насолоджуватися* – «почувати задоволення, зазнавати насолоди від кого-, чого-небудь» [8, с. 307] – відчувати приємне почуття в повній мірі (середній ступінь вияву дії) – градосема «цілковито»; *тішитися* – «має приємність, втіху; радіти, бути радим, втішатися» [8, с. 543] (Пор.: *Тут вмиг байдак заворушився І сам, одчаливши, поплив, А Турн скрізь бігав і храбрився і* ***тішивсь****, що врага настиг* (І. Коляревський) – переповнюватися приємними почуттями (високий ступінь вияву дії) – градосема «дуже»); *раювати* – «відчувати насолоду, блаженство» [8, с. 103] (пор.: *Вони дивились одне на одного й раювали* (І. Нечуй-Левицький) – насолоджуватися радістю, бути дуже щасливим – градосема «надто»). Вищезазначені дієслова вступають у градаційні відношення на рівні синонімії і антонімії. Градуальна шкала матиме такий вигляд: *маятися* > *каятися* > *страждати* – *ХХ* – *насолоджуватися* < *тішитися* < *раювати*, де опорне слово не має спеціального вираження і існує на гіпотетичному рівні.

Отже, протилежні відношення, які існують в об'єктивній дійсності, в мові позначено через антонімію, бо вона (антонімія) виражає градаційне бачення світу, а тому у лексико-семантичній системі сучасної української мови градаційна опозиція представлена антонімами. Синонімічні лексеми дають змогу всебічно передати градаційні значення вияву ознаки дії (кількості, інтенсивності, гучності тощо). Синонімія і антонімія об'єктивно закладені в системі лексики. Лексеми, маючи у своїй семантичній структурі градосеми, вступають у градаційні відношення й утворюють на рівні синонімії градаційні синонімічні ряди, а на рівні антонімії – градуальні опозиції.

Література

1. Колесникова С. М. Категория градуальности в современном русском языке : дис. … д-ра филол. наук : 10.02.01 / Колесникова Светлана Михайловна. – М., 1999. – 421 с.

2. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: підручник [для студ. філолог. спец. вищ. заклад. освіти] / М. П. Кочерган. – К. : Видавничий центр «Академія», 2000. – 160 с.

3. Марчук Л. М. Категорія градації в сучасній українській літературній мові : дис. … д-ра філол. наук : 10.02.01 / Марчук Людмила Миколаївна. – К., 2008. – 368 с.

© Ю. В. Ткаченко, 2012.

4. Михайлов В. А. Антонимия бинарных и градуальных оппозиций : автореф. дис. … канд. филол. наук : 10.02.01 / В. А. Михайлов. – Л., 1983. – 20 с.

5. Новиков Л. А. Антонимия в русском языке. (Семантический анализ противоположности в лексике) : дис. … канд. филол. наук : 10.02.01 / Л. А. Новиков. – М., 1973. – 290 с.

6. Свистунов Н. Т. Глагольная антонимия в русском языке : дис. … канд. филол. наук : 10.02.01 / Н. Т. Свистунов. – Л., 1981. – 173 с.

7. Сидоренко М. И. Принципы составления словаря фразеологических синонимов современного русского литературного язика : автореф. дис. … канд. филол. наук : 10.02.01 / М. И. Сидоренко. – Л., 1964. – 15 с.

8. Тлумачний словник української мови: утрьох томах / [авт.-уклад. В. Яременко, О. Сліпушко]. – К. : Аконіт, 2004.

9. Трубецкой Н. С. Основы фонологии / Н. С. Трубецкой. – М. : Изд-во иностр. лит., 1960. – 372 с.

10. Українська мова: енциклопедія / В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – К. : Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 2004. – 821 с.

11. Куньч З. Й. Універсальний словник української мови / З. Й. Куньч – Тернопіль : Навч. книга «Богдан», 2007. – 848 с.

12. Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка / Н. М. Шанский. – М. : Просвещение, 1964. – С. 201–202.

Стаття надійшла до редакції 13.09.2012 р.